

شیخ محمد علی حزین: جانورشناس برجسته

محمد شرف عالم*

شیخ علی حزین، یکی از نوابغ انگشت شمار زمان و روزگار خویش، بر انواع علوم و ادبیات جهانی به اندازه‌ای قدرت و مهارت به هم رسانید که مایه شگفت و اعجاب دانشوران عالم اسلام قرار گرفت. این مرد دانا در تمامی علوم و فنون متداول زمان خویش و همچنین در فرهنگ و تمدن اقوام جهان تبخّر کامل داشت. شیخ حزین نه تنها عالم اجلّ زبان عربی و شاعر بزرگ فارسی بود، بلکه عالم دین و مؤرخ و طیب و بشردوست هم بود و در عین حال در علوم طبیعیات نیز دست داشت و سیاحت‌های طولانی هم کرده بود.

شیخ علی حزین در سال ۱۱۰۳ هجری در اصفهان متولد گردید و پس از فراگیری علوم و فنون، در اواخر زندگانش در یکی از شهرهای تاریخی هند به نام بنارس سکونت گزید و این شهر به خاطر انواع خوبیها که داشت، مورد پسند او قرار گرفت؛ به حدّی که می‌گوید:

از بنارس نروم معبد عام است اینجا هر برهن پسر لچهن و رام است اینجا
و سرانجام در سال ۱۱۸۰ هجری همین جا چشم از جهان بریست. آرامگاش در
شهر بنارس امروز هم مرجع خلاق است.

در علوم و فنون مختلف آثار گرانبغی از خود به یادگار گذاشت که امروز هم در دست است. در فارسی گذشته از یک دیوان و دو تذکره از علما و شعرای فارسی به نام تذکرة المعاصر و سفینه علی حزین، بیست رساله علمی و ادبی هم دارد. یکی از

---

* استاد فارسی دانشگاه دولتی فارسی و عربی مولانا مظهرالحق، پتنا.

نسخه‌های خطی که شامل دوازده رساله است در کتابخانه خدابخش خان در پتنا و در موزه بریتانیای لندن از او وجود دارد. چهار محقق ایرانی مجموعه‌ای از دوازده رساله شیخ حزین را به کمک مالی «آیینۀ میراث تهران» منتشر کرده‌اند که از این رساله‌ها دوتا به عربی و ده‌تای دیگر به فارسی است.^۱

در دیباچه مجموعه رسالات حزین که در کتابخانه خدابخش بانکی‌پور، پتنا وجود دارد و حاوی چند رساله به قرار زیر است، شمه‌ای از احوال و آثار شیخ حزین هم مذکور است.^۲

این مجموعه رسالات در کتابخانه خدابخش تحت شماره فهرست دستی ۶۶۹ جا داده شده است که شامل رساله‌های درج شده ذیل‌اند:

۱. رساله در حقیقت نفس و تجرد آن.
۲. رساله در مقال، درهم و دینار.
۳. رساله در مسئله حدوث و قدم.
۴. جواب رقعات شیخ حسن مرحوم.
۵. دیباچه دیوان.
۶. رساله صیدیه.
۷. فرس‌نامه.
۸. قصیده لامیه.
۹. رساله معاد.
۱۰. جواب سوائل سائلی.
۱۱. بدیعة الودیعة.
۱۲. مثنوی.

۱. رضا نقوی، [دکتر] سید علی: تذکره‌نویسی فارسی در هند و پاکستان، ص ۳۴۱ بعد.

۲. حزین لاهیجی، شیخ محمد علی: کلیات حزین (نسخه خطی)، کتابخانه عمومی خاورشناسی خدابخش، پتنا، ورق ۹۳-۳۲۴.

مجموعه رسایلی که به رسایل حزین لاهیجی معروف و به کمک آینه میراث نشرگردیده، دوازده رساله دارد. از آن جمله چهارتا شامل مجموعه کتابخانه خدابخش (یکم، دوم، ششم و هشتم) است و هشت رساله دیگر که در همان مجموعه وجود دارد به قرار زیر است^۱:

۱. شجرة الطور فی شرح آیه النور.
۲. مرآة الله فی شرح آیت شهدالله.
۳. المذاکرات فی المحاضرات.
۴. رساله در بشاراتی بر ظهور حضرت محمد صلی الله علیه و سلم.
۵. رساله در چگونگی صید مروارید.
۶. رساله در سماع و آداب آن یا رساله فواید استماع صوت حسن.
۷. رساله واقعات ایران و هند (گزیده از کتاب تاریخ حزین).
۸. رساله در جرّ ثقیل.

دو رساله اول از فهرست یادشده بالا در عربی و باقی دیگر همه به زبان فارسی هستند. در پایان‌نامه دکتری سید علی رضا نقوی که به عنوان تذکره‌نویسی فارسی در هند و پاکستان در سال ۱۹۶۴ میلادی در تهران منتشر شده، از سه رساله زیر نیز سخن به میان آمده است^۲:

۱. دستورالعقلا در حکمت عملی: حزین این رساله را در سال ۱۱۵۳ هجری در دهلی نوشت. برای این نسخه رجوع شود به ایندیا آفس دی. پی. ۱۲۰۷.
۲. مواعداالاسحار در فقه شیعه: برای نسخه رجوع شود به براون ذیل شماره ۱۲۸۰.
۳. تاریخ احوال: آن را در ۱۱۴۴ هجری در دو شب دهلی نوشت. نسخه‌هایش در کتابخانه خدابخش و دوازده جای دیگر یافت می‌شود. این کتاب در لندن در سال ۱۸۳۱ میلادی، در بنارس در سال ۱۸۵۱ میلادی و در دهلی در سال ۱۳۱۹ هجری

۱. اکبر ایرانی: رسایل حزین لاهیجی، نشر میراث مکتوب.

۲. رضا نقوی، [دکتر] سید علی: تذکره‌نویسی فارسی در هند و پاکستان، تهران، ۱۹۶۴ م، ص ۶-۳۶۴.

منتشر گشته است و در لکهنو به سال ۱۲۹۳ هجری و در کانپور به سال ۱۸۹۳ میلادی جزو کلیات به چاپ رسیده است.

از این رساله‌ها، رساله‌ای به عنوان رساله خواص الحيوانات یا رساله صیدیه یا رساله خواص حیوان هم وجود دارد که شامل پرندگان و خزندگان، مجموعاً طبایع و خواص و عادات و خصایل صد و سیزده جاندار را موضوع بحث و بررسی قرار می‌دهد.

در اواخر دیباچه، محمد علی بن ابی طالب الزاهدی جیلانی می‌نویسد:
 سطری چند در ذکر بعضی انواع و احکام و خواص آنها می‌نگارد، مشتمل بر مقدمه و سه باب و خاتمه. فصل تمهیدی در دو بخش تقسیم می‌گردد:
 فصل اول: در آنچه از شریعت حقه مقدسه ظاهر می‌شود در احکام صید.
 فصل دوم: در ذباحت.

در فصل اول، شیخ حزین از طرق و ادوات و وسایل شکارگیری، مانند سگ و پلنگ و یوز و باز و عقاب و تیغ و سنان و تیر و دام سخن می‌راند و شرایطی را که از نظر دیانت حلت و حرمت شکار بر آن منحصر است، مفصلاً شرح می‌دهد. در حالی که در فصل دوم در روشنایی دیانت و شریعت و اصول و طریق ذباحت جانوران شکار شده را موضوع بحث قرار می‌دهد.

محتویات رساله سه فصل دارد و مقدمه فصل اول چنین است:
 در ذکر بعضی از جانوران بری و بحری و خواص آنها.
 در این فصل شیخ حزین نسبت به بعضی از جانوران بری و بحری مشاهدات و مطالعات شخصی در زمینه جانورشناسی خود را اظهار می‌دارد. این رساله صرفاً در شصت و دو صفحه چاپ شده است.

عنوان فصل دوم از این رساله به قرار زیر است:
 در کیفیت حصول حیوان و حقیقت آن بر بیان اجمالی که مفید معرفت تواند شد و عنوان آخرین فصل از این رساله اینگونه است: «در ذکر قوای حیوانیه».

بنا به گفته اکبر ایرانی، مدیر دفتر نشر میراث مکتوب، رساله صیدیه که جزو رسایل حزین لاهیجی است، شصت صفحه را احاطه می‌کند و در آن معلومات مشبع

گرانقدری راجع به «انواع حیوانات و خواص دارویی و احکام فقهی مربوط به گوشت و پوست آنها از دیدگاه مذاهب چهارگانه اهل سنت و امامیه» به شرح و بیان آمده است.

بیانات شیخ حزین در زمینه جانورشناسی کاملاً بر مشاهده عمیق و دقیق وی مبتنی است. او علاوه بر معلوماتی که نسبت به جانوران فراهم می‌آورد، قدر و قیمت آنها را هم از دیدگاه شریعت معین می‌کند که گوشت و پوست کدامیک از آنها حلال و رواست و کدامیک حرام و ناروا. و در هر جا که حزین نسبت به جانوری اظهار نظر می‌کند از استفاده دارویی گوشت و پوست آن در امراض گوناگون هم سخن به میان می‌آورد و همچنین تأثیر نیک و بد دیدار هر جانوری را اگر دیدن آن به خواب افتد شرح می‌دهد. مطالعه این رساله می‌رساند که حزین دارای شخصیتی چهارجانبه بوده است، یعنی: (۱) جانورشناس، (۲) دانای علوم شریعت، (۳) طبیب حاذق و داروشناس، (۴) خواب‌گو.

در سال ۸۰۸ هجری نزدیک به سیصد سال پیش از شیخ علی حزین (متولد سال ۱۱۰۳ هـ) مردی به نام علامه کمال‌الدین الدّمیری کتابی به شکل دائرة المعارف به عنوان *حیوة الحیوان الکبری* در سه مجلد ترتیب داد که شرح و بیان راجع به نهصد و سی و دو (۹۳۲) جانور را به ترتیب حروف هجا دربردارد. این کتاب طبایع و عادات و صفات مخصوص هر کدام از آنها را شرح می‌دهد و به مقاماتی که در قرآن و احادیث نبوی^(ص) از آنها آمده است اشارت دارد و همچنین از دیدگاه شریعت، حلت و حرمت، جواز و عدم جواز گوشت و پوست هر کدام از آنها را موضوع بحث قرار می‌دهد و افاده دارویی هر کدام و نیز اثر دیدن هر یک از این جانوران را در خواب بیان می‌کند. بسیاری از حکایات و وقایع مربوط به حیوانات نیز در این کتاب نقل گردیده است. گذشته از اینها بسیاری از اوراد و عملیات و تعویذات و وظایف‌اند که در این کتاب ذکر شده است. هر سه مجلد توسط سه دانشور موسوم به مولانا محمد عبّاس

فتح‌پوری، مولانا محمد عرفان سردهنوی و مولانا نثار احمد گوندوی به زبان اردو برگردانیده شده و در دیوبند به سال ۱۴۱۳ هجری برابر با ۱۹۹۳ میلادی منتشر گردید.^۱ این دائرة المعارف اثر کمال‌الدین الدمیری دارای سه مجلد است که مجلد اول چهارصد و نود (۴۹۰) و مجلد دوم پانصد و بیست و هشت (۵۲۸) و مجلد سوم چهارصد (۴۹۲) صفحه است.

رساله صیدیه اثر شیخ حزین در مقایسه با دائرة المعارف کمال‌الدین الدمیری به غایت مختصر است و تنها از صد و سیزده جانور بحث و گفتگو به میان می‌آورد و در شصت و دو صفحه به فارسی چاپ شده است. در حالی که دائرة المعارف کمال‌الدین الدمیری درباره نهصد و سی و دو (۹۳۲) جانور اطلاعات گسترده‌تری را دربردارد. ترجمه اردوی این اثر ذی‌قیمت در سه مجلد و در هزار و پانصد (۱۵۰۰) صفحه چاپ شده است.

اثر دیگری در این زمینه به عنوان صیدیه و بخش صید و ذباحه و اطعمه و اشربه... از سعدالدین هروی، مدون توسط محقق حلّی، از «مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد» در سال ۱۹۸۳ میلادی انتشار یافته و اهمیتی بسزا دارد.^۲ رساله صیدیه سعدالدین هروی در زمینه حیوان‌شناسی دویست و سی و شش (۲۳۶) صفحه و دوازده فصل دارد. اگر در زمینه حیوان‌شناسی این هر سه کتاب را باهم مقایسه بکنیم متوجه می‌شویم که رساله شیخ علی حزین از نظر حجم اگرچه بسیار ناچیز و کمتر است، اما چیزی که آن را در بین کتابهای دیگر مزیت و فزونی می‌بخشد این است که فتوای کمال‌الدین الدمیری درباره حلت و حرمت جانوران شکار شده کاملاً براساس فقه حنفی است، اما شیخ علی حزین در چنین موارد گامی چند فراتر نهاده و در مورد احکام شرعی نسبت به حلت و حرمت جانوران طبق عقیده سنّیان آراء هر چهار امام را مشروحاً به نگارش آورده و همچنین در هر مورد به رعایت معتقدات شیعیان، بنا به فقه اثناعشری، نسبت به حلت و حرمت هر جانور فتاوی و احکامی را شرح داده است.

۱. کمال‌الدین الدمیری: حیوة الحیوان الکبری، ترجمه اردو، نشر از دیوبند (اتراپردش) هند.

۲. سعدالدین هروی: صیدیه و بخش صید...، اسلام‌آباد، ۱۹۸۴ م.

تردید نیست که این اثر شیخ حزین در زمینه جانورشناسی، اثری است گران ارز در فقه شیعی.

منابع

۱. اکبر ایرانی: رسایل حزین لاهیجی، نشر میراث مکتوب.
۲. حزین لاهیجی، شیخ محمد علی: کلیات حزین (نسخه خطی) شماره ۴۰۲، کتابخانه عمومی خاورشناسی خدابخش، پتنا، ج. ۳.
۳. رضا نقوی، [دکتر] سید علی: تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان، مؤسسه مطبوعاتی علمی، تهران، ۱۳۴۳ ه.ش/ ۱۳۸۳ ه.ق/ ۱۹۶۴ م.
۴. سعدالدین هروی و محقق حلّی: صیدیه و بخش صید و ذباحت و اطعمه و اشربه از شرح فارسی شرایع الاسلام، به تصحیح محمد سرفراز ظفر، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد، ۱۳۶۳ ه.ش/ ۱۹۸۴ م.
۵. کمال‌الدین الدمیری: حیوة الحیوان الکبری، ترجمه اردو، نشر از دیوبند (اتراپرادش) هند.

